

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЙЫТКАЛЫ

Уламыш. Эгези I-ги арыпта.

Тарыш база референдумдарын черек кырында акымдар апар, од сорулга-бизе муниципалитет тургузуларының акылдакчыларына семшар-

ларын, туртугусе депвискаэрилерин дуржулаа-биле, даштык дуржуга-биле таныгылаган плашпар харек. Чагыс сас-биле чугааларга, тус чер демократия, тус чер бедикке турар ужурут.

II.

Экономиканың турум чоруну-оңу

2.1. НИИТИ ЭКОНОМИКТИГ БЯДЛА. БЮДЖЕТ АЙТЫРЫЛАРЫ

Политиктиг сорулгаларын иштирлээр-биле чергелештир экономика эде тургузарт уламчыл турар. Президентиниң сонгулда мурнуун программаның азуудерге дайны, республиканы экономиктиг хоозуралдан ундур база 1997—2001 чылдарда оод быжык хөгжүлдэин хандырар-биле курье эрге-чатырларын органа-рынның акыл-чорудулаазыны кол утларыныкынарын айткан ТР-ниң Президентиниң 1997 чылдык май 26-да №1 Чарлыгы үчүн, Бутун ооруларынның катан өстүрген, 2000 чылга чедер үезде долгорулган системаның тулаңа чок (дөдөткө шилээр) сорулга-биле чокуну беш чылда республиканың бюджет дотацияны кызырарында көрүндүгөн.

дисше акшааы 115,1 м.ин коруп турган база күсөдди-руош болур азы бүгү чаргалдарының 3,1 хуузу. Ычгалдаа азы доол өрөмс 473 млн. рубль, бюджет төлөөрлер доол өрөмс 391 млн. рубль, ычгал кээрге бюджетке чедишше акшыаң туду 979,1 млн. рубль азы 1998 чылда чаргалдарының 77 хуузу болур. Ычгалар Росияның өскө регионнары-биле кады бюджет ээлешиниң ундур бизнестин азы кредит ерези толээриниң хуу-саазы уадырлар чеди алар ужурут бис.

Бюджет политикаын күн-тедирер аяккады чорудары чугула. Боттарының хуу ордулааның озудезин чеди ал-бышаа, республика бюджетиниң хөгжүлдэ-биле холбаан статьялары чигедир. Оон артыктаган акша-хоректин бүдүрүлгө сайгарылааче, кадрлар белеткелин инициативаче болган рынок инфраструктураның хөгжүлдэ-биле шилчир.

Республика бюджетиниң чорт акылгалын чеди алары-биле амыртан I-ге чедир бүгү бюджет системаның инициативачыны чоруп дугайында ТР-ниң Президентиниң Чарлыгы үчүн, Амы уде ол акыл доолуган, Оон үчүндөшкө бюджет чаргалдарының элээн кызырын болурун күрүмү бар доорун илерэн. 1998-99 чылда бюджет орселерин дугайында хуушөлөрүн чылда-ла 80 млн. чедер кызыр кылдыр эде коорун коруп турар бис. Ону республика бюджетиниң акша-хоректин-биле хандырткылар турар хуу кижилериниң саны кызыр, бюджет шугууда акылгал турар кижилериниң саны өзөө-жеди. Электри болган чыгы энергитиларын акылаарына лимитти доктадың турган чеди алар. Министертөлөрлөри болган ведомстволарының удурутчуларына хуула быжыгалаа автоматизацияны акша-хоректин-биле хандырткылар турар хуу кижилериниң саны кызыр, бюджет шугууда акылгал турар кижилериниң саны өзөө-жеди. Электри болган чыгы энергитиларын акылаарына лимитти доктадың турган чеди алар. Министертөлөрлөри болган ведомстволарының удурутчуларына хуула быжыгалаа автоматизацияны акылаарына лимитти доктадың турган чеди алар.

Будун чаргы чылдыг дургууда мен болум, вице-президент, республиканың Чазак кежиүнери, Курдунаның депутатт. Г. А. Салчак трансфертерниң акы саалда арганын чедимче чогу, он акылаачы херек чогу бүгү денелге бадыткан, ол дугайында ТР-ниң Чазак Отчудула болган социал бергезиниң нерден камгалаар, амылрал хандырыла адырларын дөңсөрү хөмөлдөрдил келген. Экономиктиг политика бурну-биле солтал уганышыкыны чоруп турар, 1997 чылда республика бюджетиниң кол-дунда 1074 млрд. түнгүлү инти акшыаңдан 784,8 млрд. рубль (73,4 хуу) социал ажыре шилчирген, он иштинде 40 млрд. акыг рубль — башкыларын, амилерин болган өске-даа акылдакчыларын шалың төлевирине үнөи, Рынок экономикаының инфраструктураның тургузар аяккады Чазак уламчылган, хуу сектор хөмчөк сайгарган. Амы уде республиканың бүдүрүлгелерин 74 хуузу хуу болган хоулчак өчүлүт. Эртең чылдан ола ашан нем баранарының 60 хуузу бүдүрген, чык сөрү түгүлгезин 90 акы хуузу чылданган. Чыл төңүзүндө республикада 2367 хуу бүдүрүлгелер, 5129 тусайлаң сайгарыкчылар, 1895 арай болган фермер акыл-агай-лаа бар болган. Садгылажылган төлө чери, мөөнү-биле садар структуралар аяктыганы.

Тодалар акылгалтыганы плангы, бодамчалыг кылган экономиктиг концепцияны, рынок экономикаының эи дөңсө модельдерин аяктыг турар болза, ычнал соругла чеди алдынар дээртен чылдан дөңсө экономикаының чартылыглары бадыткан турар. Бистин республиканың экономиктиг сайгарылыгы концепция Президентиниң сонугула мурнуун программазында үндүлдө үндөдүлдүгөн, Ону чылдар аайы-биле боттандырының үе-чадалары дараазын да мурыда рорудлар соругалары-биле тодаратынар.

1998 чыл рубль экономиканың инфраструктураның күрүне башкарылыгы улам ийи сайгарылыгы чыл болур ужурут. Оон кол үчканы: хойлуудуга баазаның улам ийи хөгжүлдэ-биле болган экиндилгези: бааза чорударының быжык акыл-чорудулаазыны хандырыла-газы: быжык бюджет политикаы; иштиги рыноктарга бараан сайгарылазын, ачы-дуза чедирелерин, сан-хөвүчү чорудулазын күрүне ишчилерин башкарылазын. Нити адыл-лашары башкарар агалар-дан көлө акыл-агайын болган үлүг үлетүрү буюрдулгелерини хөгжүлдэ-зилдиң программазының күнүне летишчилик шилчирген: тус челин-бот-бан-картыныгызын эконо-

Россия Федерацияның курунниң национал политикаының Коопциянык,

1.4. ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Бис экономиканы болган хамааты иштеледи чогулдуру акижидерини оору-биле бурунгарлашыаан хөвөр бис. Республиканың экономикаын өнү-хөрөгүн аякы-буру хандырылган акыл-агай кылырын хой талаагы тургузуларының үндөшүнө дааны хөгжүл турар. Эске депвискаэрлер болган даштык чуртар-биле кады акылдаарына акык хой хандырылган апарган. Културга болган эртең харылааларыны кызырары алган. Курье эрге-чатырларын болган тус чер башкартыныгызын деп-вискаэри чедир сонугулаа болуру, очеттүү, контролдуру дөң ишчек демократияның принциптери күштүг болуп кирген, Эрге-чатырга акык чорукту, эрге-хойлууду курунни болган хамааты иштеледиң таалаанча угланды хөгжү турар. Эртең президент сонугуладалары республикада херек кырында чоңу эрге-чатырларын бадыткатын турары база көргүскөн. Бир-ле дугуар, курунни Президент болган оролакат-президент бедик албан-дукааларына 15 киж кордан. Кижилерин, программаларыны, сонугулаа технологияларыны аразыга маргылаа чоруд турган. Массалык информация чепсеринге, акык демократтыг иштелелге көрүнгөн, оларын алаан-дукаа таалаанча өөринеги база инициативаның мурмуун дугайында хойлууду биске херек, Швейцария база Япония ишкан депвискаэри чуртаан чийе-биле эрге-чатырга тургузуларына күш-акык чык коллетивтерге удурут аяккады дуржулаа азы алган, дүш бош кирин келер кижилерин таварың кирт кады кылы акык өзөлт практикелан чарлар херек, Б. Н. Ельциниң Айткажылаа дугайында административ-департамент концепцияны доорат херек, мида кур-неки эрге-чатырларын органа-рының дааны чыгуе үп-хөмүр-биле кызырарыны; лямилар, эргелдер болган хайгаал.

Республикада пюризизм болган саал-опалдарын хой иштеледиң политикаындай тодараткан. Партиялы, шимчөөшкүннерин болган өске-даа ишти-лед каттыжыкызын чедир саны Тывада 119 чедир өскөн. Оон иштинде 40 хере-из эрге-чатырга дөңсө иш-селге киркир күзүлгизин ус-тавайда айткан. Бу чылдыг хой-ишти каттыжыкыны-нарын толээлерин-биле Президент ужураылд галары болган консультациялары эрттирер уламчылган. Ындыг азымыл хөмчөгелерин Чазак кежиүнерини денелгине база чорудар бис. Кады сайгары-лага республика доктаамал политика болган хамааты чөпшөрөлөгө дөң ишти харысаалга чугаалаар айт-тырылган эң колу бооп болур. Республиканы доктаамал социал-политиктиг байла колдууда профваллердин баш бурунгар хандыр болд, денизүрлөөн туруш-байлаанын конуч хамаарың. Оларын-биле хамаарылазын Чазак, оон мурунда ишкан, социал шилчирелерин принципте-ринге болган күш-агай харылааларын өйлөөриге кады акылаарыны дугайында үн уганышыкыны дутрукчуларын үндөшүнө ишти турар турар. Оон ийи сайгытарын көсү дөң чогадыкы өйлөлдөр-биле чарган керзелерин херек кырында амдыралга боттандыры негетиниң келген.

Ажык-чаргы чорук болган сөстүг хостуу чүгте демократтыг күнүлөгө бол-дунар, Амы уде республикада аны-агы политикаын көрүшү, үе-өл-болды илереткен 37 өйел-өйел үчүл чоруп содун, сөткүлдөр бар. Оларын иштинде 3 содун хуу. Чүгте 1997 чылда бестин чаа содун көстүп келген. Москва хоорайнын Чазаның ат салгыны Чыгыне дугуржулаазына дүшүрт Москаның ТВ-Центр 5-ки телевидение шугуму аякты-ганын. Кызылда амы уде 5 телевидение шугуму көргүзү турар, өске хоорайлар-да болган козуунара дүшүрүшүн чартыгалары эгелер берген. 1998 чылда партияла ортанары чад материалды баазаның саашыкыны эгелөө бис. Кожун буюрчу чороту болу төлөкөнөт, налестан шыагы, солчүкүт буюрун чеди алар дөң, шак ийди

1.2. КАДР ПОЛИТИКАЗЫ

Республиканың сан-хоу аргалары барымдаалан турар, арга партыйа-ломенктур-дуг системаны орунга күрүне болган муниципалитет адбанырның системаларын хөвөрлөөрүнүн талаа-биле аякы план суугар чоруп турар. Тыва Республиканың Президентиниң чанында Кадр политикаының талаа-биле чөпүдөл оон таарыштыр турар, оон составында Дөди Хурадын депутаттары, Чаак кежиүнери, Президент Администрациясына база Чаак аппаратнының акылдакчылары кирин турар. Орутаалар дугайында декларацияларын чүгте курунни сонугулаа албан-дукааларына кордажылаар эвес, а бүгү күрүне алаачаакчыларыны доолдурар эгелээ. Эртең чылда Тыва Республикаының күрүне болган муниципалитет адбанын дугайында элээн кык чугула хойлууду хуушөл адыткан.

Эрге-чатырга органаарында аны-агы националдык дөң хой анык салгыр-гы-ыштыг кижилер аяккады кирген. Олар дөргө колдуг кээзиде бедик мергежидер акылдакчылар, оң иштинде 16 киж эртем докторлар база кандидаттары чадалар-гы, чамдыктары — ийи дөңи эртемин, оларныкы би-рөөн рынок мергежидерини бооп турар. Ычгал кээрге, сөөлү чылдарын дугу-зунда кадрларын шыкты чартыгалык база «анык-саазы» болдуган. Кадрлар шилчирелерин үе-инде хойлууду нормалары-ны, оон иштинде дөң төрөт харылааларыга хамаарыт-тыр кызырарлашыкчылар шыгыны сагытканы келген. Амырак төрөл айманга хамаарыттыр алыр болза, ол талаан-биле хойлууда канды-гылаа кымагарлаашкын көрдүмө. А бистин хөй эвес чуртагылаң республика-кының байдалын барым-далаар болза, анык кижилерин мурунуга оң канды-чир-ыр ак төрөл удурут албан-дукаала элөөн турар дөң доктор-монсклар тургуза боор чүө болза, ол ишн эвес болур ийи. Бу талаан-биле делөгөй практикаларга багы кызырарлаашкы чок. Эри-каларга хамаарыттыр кады-калда кылгай көр аныктыг чорук чок, Профессонал велелелерге дүшүр, чартыгалы дөңсө, бурнулар шимчөөшкүн дөңсө түрүк турар акы-калар артышык. Кадр талаа-биле содугулаа бис дугу-арыла болуучу арга-чатыр-дыларын илерелеринче кү-күтүп азы шываалан ийди кижилер таварышкан. Бирги элөөнчө айткыт-кылдыр прокуратура органа-рының кадр айткыны иштинделерин айткан болум мен, оон штаттарын чүгте 85

1.3. ФЕДЕРАТИВТИГ БОЛГАШ НАЦИОНАЛ-ДАР АРАЗЫНДА ХАРЫЗААЛАРНЫ САЗЫ-РАҢГАЖЫДАРЫ

Республиканың депвискаэри-нде федералдыг өнү болган федералдыг төпке чатгар-тыр бо амы баа ведомстволар акылдал турары-биле хол-баштыр оларын акык-чорудулаазы дүшүртүрү-биле Россия Федерациясының Президентиниң Тыва Республикада бүрүн өргөлдү төлө-лекчанын албатын тургу-сап, Россия Федерацияның Президентиниң шиптирер эугулар бүрүн өргөлдү төлө-лекчилерин чанында тус-тус черлерде федералдыг удур-турчулары элөөн турар албан-дукаалында хостаа дугайында сумелерин бөө өргөлги коллегиялар акыл-дал.

Федералдыг төп биле республиканың аразында бүрүн өргөлери болган харылаалар айттырылган анылаар дугайында Керөэн дүштүрт дугуржур талаа-биле анык херек кырында доозулган. Республикага Россия Федерацияның национал хөмчөгөр болган федеративтиг харылаааы талаа-биле сайды В. М. Михай-лоуу албан аян-чоруп кимши келген национал поли-тика, федеративтиг хары-лаалар болган тус чер башкартыныгызын талаа-биле кады акылдакчыга база үчүр-дело харылаала дугайында дугуржулаага ат салган делешкениң талаа-биле учт болуучу болган, Тыва Республиканың национал политика Коопциянык акылдал кыллары доозулган. «Тыва Россияның составында 53 чыл дол өтөр-пектиг коопцияда Тыва биле Россияны аразында харылаалаанын тоогутуг арга-дугулааыны учу-чутказын билип алдырчык. Россияны составында тур-ган Тываның төлөткөр чер элөөн турары болган суады федерацияның тургустугуна хөй-иштини кичээгелерин төвүне турган.

ТУҢНӨЛ. Республиканың эргелен башкарыла органа-рыны экижерди негетини келген, Ача хамаарыштыр кандыг-даа чизиниң чок. Бисте хөй-ле албан-дукаалар сонугулаады. Ол дөргө, сонугулаадал-биле дөң эрге-чатырга органа-ры база тургузулар болган калр айттырылары иштинелетирин-ди, Ычанган аякты-г 5-те сонугулаадала кым-нага хойлуудар акылдаар буюрар, кымырны хоор-даларының даваларына, тус чер Хурадын төлөө-лекчилеринге сонугу алы-туру содун, сөткүлдөр бар. Оларын иштинде 3 содун хуу. Чүгте 1997 чылда бестин чаа содун көстүп келген. Москва хоорайнын Чазаның ат салгыны Чыгыне дугуржулаазына дүшүрт Москаның ТВ-Центр 5-ки телевидение шугуму аякты-ганын. Кызылда амы уде 5 телевидение шугуму көргүзү турар, өске хоорайлар-да болган козуунара дүшүрүшүн чартыгалары эгелер берген. 1998 чылда партияла ортанары чад материалды баазаның саашыкыны эгелөө бис. Кожун буюрчу чороту болу төлөкөнөт, налестан шыагы, солчүкүт буюрун чеди алар дөң, шак ийди

Чульмен делөгөй үчү-левиң чоноарының 40 чылына хамаарышкан федералдыг програманың түсөлдө-эри боттандырыла киркир өчүлдү бис. Баулуң федерацияны эң кол болган чугула чүгте — бюджет аразыны харыла-ларын экономиктиг бааза-

2.2. ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМА. ИНФРАСТРУКТУРАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Тыва Республиканың Ча-дза экономиктиг реформа-зын дараазындагы өздүлдө-үе-чаданың инициативачы хандыры-биле 1998 чылда үлүг акылды кылган чорудар. Ону кылы чорударына будурутгелерин, ылаңга продукция будурунниң рынокт чорудулаазын ботту-деле шимче эгелөөр байла-дарын албан тургузар. Сан-хоу болган фонд рыноктар-дын тургузар болган эргелен башкар талаа-биле дөңсө-шү күрүне политикаын, күрүне күштүг инвестиция политикаын аяккады кылы-лары болган амыдалга боттандыры эргөк чү-гула, Б. Н. Ельциниң Айт-кажылаа чугаалааы болза, эртең буурашкандан ин-вестицияны келер үеке

«МЭЭН ЫРЫМ ӨТКҮТ, ЧИДИГ, ЧҮГЛЕТТИНГЕН»

Чогаалыч Салчак Тамба чуртгал чорам болза, бо чылды март 15-те 80 харлаар турган. Тыва поэзияны тогуунда болдунг адыл артыгырап чылды биле сактып чоруур бис. 40 чыллардан бээр чуртгал чорам кара таптыр аларган тивалар «Донгада калдык» чыгае помчур элес, шажын билер аларган. Шүдүктен бизден ол тоол поэзия дилым болза, адбататтын-таа доктаалдыга, бапка кирбес турган ийик. Чогаалыч могожилдин беди ол хире болган-дыр.

Өөрөлдеге помуча кирген, ханы угкалыг, уран-чечен бижиттинген, өөрөлчөлдөрдүн сагышынга дорам киринчел «Донгада калдык» 1943 чылда бижиттинген. Тыва поэзияны экинчи ялгаа чал-ла ажиттыны олдурган. Хар-намын ашык авторун баштайгы чогаалы чал хөгжүм олдуруп тыва поэзияны көпчү орунга чыгуур сактытаалынар.

Араа пионер араалыда «Абай бичи» шыгыт дээрге, Шыдаг, ковалан утуурукташ, Сирбиал кынып отуур чорам Аамык ол бугу кудун Алга, савап чепсес-тир мен. Мынчыг олдуруп павлаага гага 1946 чылда көстүп келген. Ол ачык чарам чылдарын мурунку олдурунга

Суббота Женщины Ундүрүлгези

Москваның Шукин аттыг училищениң доозукчулары он чыл бурунгаар бо театры үндүрүлгө турсунар. Оң баштайгы режиссеру Алексей Ооржак (амгы үеде В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру). «Эш-өөрүмнүң кайгамчык талантының чедир ажилаттымай турары-биле ынчан аңгы театры турсунамыс ол. Чангыс курчурларынның аразында солун өвүрхөвлөдүр чонга чедирин шыдаар кижилер бай болгаш чаа, солун шилерни көрүкчүлөргө бараалгады болурун билгеш, аныктар театры аждар бодал тывылган чүвө»-деп, ол сактып чугаалаар.

АРТЫК СЕТКИЛ

АРА ДҮЖЕР

Шала күскөр ийи өңүк, аът-хөд сураглар чорам, оратай бергенде, оймак черде, бироза манган ак, бироза бора бодун кидистер-биле шыпкан ийи өңгө чедип келтирер.

Оратай бергенде кайнар баар боор. Эжишклер ол аалга хонуп алыры дугурушканнар. Шала турмыккай элери манган ак өңгө күндүдөш, имбальды хонуп болдай береш, биче сеткилдиг эжишк бодун өңгө хонуп алыры сумелээр.

Эжишклер атыртын таарымчалыг черлерге орттеги-леп каан, сумелешкени сугаар өлгөргө ийи тарай байшканнар. Турмыккай эр манган ак өңгө нзырар ыттарыга чазарларын кат чазып, пат-ла боорда өңгө кирип кээрге, өңгү эзелери бундаа дивес, аска аяк өрп-дээ дээрттес, харам хажгайы-ла илден утас болган.

Манган ак мангалыг өңгү эзелери шуту-ла ында-мында шулгаган улук чыгылып алганнар. Ам канчаар боор, хөртээри эр «ыткай кижик ыдыл каар» дээр ышкан, чыгышкын адааңга дымдангаш чыдын алган. Эр-даа аштан, суксап, эзеп-хөргөп, даң адып кедирин четтирмейн маанан, шытап чыда хонган.

Бөдүүн, бора-бодун өңгө хонган чөпшүл эр мага хандыр хундуледи, чыдыг, чым-чак шуглак-декекке удуң, чырган хонган. Бора бодун өңгү эзелери ирей-кадай тергип биче сеткилдиг, бар-чок алы-чемин чөпшүл эрге салып, ишти-хөңгү чугааламын, холоч-ла болганнар.

Эжишклер орун уламчылап чоруп орган, кымчыг кандыг байдалды хонган уду-дедир айтырышканнар. Чөпшүл эр мага хандыр хундуледи, чыргалдыг чыдыг хонган турмыккай эзелеше чугаалаан: «Соң-биле кады хонар чүвениң көрем, эжим. Кочууг-ла бора-бодун өңгү далдамын» - дээр, бажын тугуткан.

Хамык ужур өлгерин чачы-бирдымда, чарам чагаайында каас-коязында эвес дорам мый бо чижек толазы-биле көргүзүп тур шыкажыт. Башыңа, магашыңа шурай береш, магашыңа баа дүшкүлдөй берилээр болтай бис. Чаалга сеткил-биле шала хиредиг сеткилга шала кыр сайгарып көргөш-ле дээр турган боор.

Ондар БОРАШ. Суг-Агес суур.

КОЙГУН

Бедиг, чавыс лаглар арны белге чедир берзинникен, Оңтулукта ак хар «ирей» Ондап-остап ыглап чыткан.

Элдер казып карандылап, Эрип берген хаактар катпап, Хатып чорам койгун көргөш, «Хамнап койгун деп «ирей» дилээр.

Койгун койгун айдан тыппапш Хүлүмүрүп катарыгылаан, Ак хар «ирей» оруун көрүп,

Алгангылап хамнай берген: «Эртең, кезең чүтээр-дир сен, Эчис бажын билбес-тир мен. Ам-даа биче чылар-ды сен, Алыс бажын билбес-тир мен.»

Кайгал койгун ытчап оргаш, Кааргылаш ылай болган: Кайты күдү хаалазын, Чикти күлүң шилеизин», 1945 чыл.

УТТУНДУРБАС ХУНУМ

Катап эөлбес, ыччала-лаа уттундурбас Кара чаныс бир-ле хунум дөндүп оргом. Анда баштай: «аа, маа» ыклар уңум үңгөп, Авам азын дилеп өңгөп хунум ол-дур -

Өөрөө, кудаан кай-даа шакта Ортээ турбас төрөн хунум. Ам бо хүп мөөн олдурум коя, эгтем бедик. Акы-дүмө бугу чонда ийик тудуш.

Летип, өңчүл дөшөңненин сактып дойлаар Тешкениңме орук ашкан утас хүпү - Өөрөө, кудаан кай-даа шакта Ортээ турбас төрөн хунум.

1966 чыл.

70 харлыг эневис Дукулдей Маньшинаевна Доцакка ЧОЗА-ХЕМДЕН ЭНЕ

Торгу топук төннөгаштың хөөрө бөөрге, Домак, соду топуг, оокум, дынаканачыг, Долбанналган кымыл чаагы, чызык арны Донгактардан уктур дээрин балдыктай бөөр. Эки адыл эзертеген челиңтерге, Элеин-күм көдүрүлгөш, доозуп болур. Эрес сорууң, каппагайым сактырымга, Эңгемени чоргаар күлү - ээр-ле-дир. Утпн-кирген чөлүңга ол аажып-челп. Үңе, чөкөк, саржак, быштап челген салыр. Уң-чеге эжи-өөрү кирип кээрге, Улгуруңду көгээрзин-лаа уштун келир. Арын-толдуң үре-садың сапсар болза, Арын түркүк суму ашкан, жогуун, четкен. Анык-ыктың аар чүвөш шилдиңсес. Аят түркүк, чыдаан болуп урбас чыгы. Чону, оору, улауңун араалаша. Шолаа эрес Донга-Калай хүндүткелдиг. Чогум чуртун соңургаарлар турган болза. Чолур-чолур теректериг Чоza хем ол.

Дөңгөл-оол САНЧЫ. Өвүр. Дус-Даг.

ХЕЙ-ООРГА АЛГААРЫ

Ийн чечен кижик хей-оорга тудуп алган, маргы-жан орманар-дыр. Хей-ооргаңың арнын көргөш, бироза мыңча дээр:

Эки эриңи арны-дыр. Өскөз: Эки эриңи арны эвес. Төлөгүн кара маадырның арны-дыр. Бирозаң: Чүнүң төлөзөңдө Төлөгүн кара маадырның арнын? Өскөз: Мун ширтег мугуртапас. Түмөн ширтег түртүтес. Чангыс сөзүн согдеш. Чарын дөгөн артын турап дээр ышканыл. Бирозаң: Хей-ооргаңың чалгынын көргөш: Эр кара эриңниң чалгыны-дыр. Өскөз: Эр кара эриңниң чалгыны эвес, Хаан-Хөргөтүн чакказы-дыр. Бирозаң: Чүнүң төлөзөңдө чакпазы болган? Өскөз: Арвайтынын аар пийаппен Апазгар кара сымны текпеш, Өвүрүңге өг-дег кара даштын кырышга Чангыс салаасын шитпеге Сайлан чип орган дээр ышкын чүл.

«Тыва улустун алтын-борзөлдөрү» деп дептерден Тываның том үлдүрер чери, 1990 чыл.

Шынал-ла, тургустунган хунгүден-не театр чонунд соңургалың чаалап алган. Аныктарың тургускап, ойнаан шилери чүгө республиканың эвес, а оон даш-каар улук хоорай, суурлар-ның харын-даа даштагының көрүкчүлөргө билди-не берген. 1990 чылда Москва национал театрлар фестивалында Д. Кипостанов «Дуруа чүтөсү» деп шижик белик үндөлдөй алган болган оңу топ телевидение экранына көрүскөн. Ол-ла чылын Польшага өрткөн VIII бүгү-делегей фестивалында В. Серен-оолдун «Майдыр бурганниң байырлады», Уфага болган түрк дылдыг театрлар фестивалында «Дамды лам», Калининград болган бүгү-делегей фести-валында «Кара-ма» деп шилери-биле Тываның адия камгаллап, төлөтпн-биле киришкенер. Сурагдыг чогаалчылар В. С. Серен-оол, А. А. Даржай база аныктардан Ч. Ч. Д. Ондар олар белик утка-шынарлыг чогаал-лары бо театрың артистерине бузуреп, сцената тургузар кылдыр бичик берип турган, ам-даа бичик турар.

Бөгүңде «Музея» театры-ла шукниңер, тевисилер, Санкт-Петербургтун театр академияның доозукчулары ажилдан турарлар. Акша-төгөрик челиңе берге үеде тыва чонунд сагыш-сеткилин көдүрүп, оларны хог-ледиң, дышгандылар сорул-ганы салган, ону төлөтпн-биле күттөңн турарлар. «Күзөлдүң» артистери — Сергей Ондар, Борис Монгуш, Альберт Хоумушук, Оюлак Ондар, Орлан Монгуш болган өскөлдөр-лаа көрүкчүлөр эки билр. Хой-яны талантыңың бо артистерин чон хундүлээр. Оларниң ойнар турары шии, концерттеринге чоң бал сымас болур. Адың чаксаңың чангы дүңгөндө кезеңде турар. Оң чылдан байырлааның бу-дүүнүңде «Күзөлдүң» дирек-тору Борис Монгуш болган артист Сергей Ондар-биле узуражып, чугаалашкан бис. Ону номчуңуларыңыска со-нургагыңыс.

Борис Монгуш хой чылдыг, Адыгны сыйдыстыг. Эңе чарашынар кыс кижилери — кадайы, авазы. Тыва хөө-мейжилерден Геннадий Ту-матты магадлаар, а тыва ме-гелдерден хундүлээр кижизи Маайыр Монгуш, Ынак ыраа-жызы Владимир Высоцкий, Ынак артистери Евгений Пе-тров, Александр Салчак. Чыл-дың дөрө өңүдөн чакса Ынак Чарашынаг чечтө — кара-хаак чечтө.

Сергей Ондар — Улу чыл-дың. Деңизер сыйдыстыг Хундүлдө, мөгөөр ар кижизи — композиция болган ыраа-жы Мерең-Херел Монгуш, Эңе чарашынар кыс ки-жизи — кадайы, Хунашта-оол Ооржак биле мөгө Аяк Монгушту магадлар. Ынак ыраа-жызы Луцано Паваротти, Ынак артисти Вячеслава Тихонов, Борис Балы-Сагаан, Ынак өңү — күс, Чарашы-нар чечтө — роза.

Чүгө сценадан көөр артистериниң дугайында кым-даа хонуп билди алы-са болбай. Бистиң номчу-чудларымың өмүзөңдөңдө күш айтыры саларын чөп-шээр көрүр.

— Чер-чуртуңар, ада-өг-бөнер каймың ирги? Б. Монгуш: — Суг-Хөлдүн Алдан-Маадым ада-өгбөм чур-ту ол. Ана толуттүңген мен. Ада-неминиң оң акы-тодунчу ортуну мен. Угабарым, дү-ч-чуртуңар.

С. Ондар: — Мун чарашынар кыс кижилери — кадайы, авазы. Тыва хөө-мейжилерден Геннадий Ту-матты магадлаар, а тыва ме-гелдерден хундүлээр кижизи Маайыр Монгуш, Ынак ыраа-жызы Владимир Высоцкий, Ынак артистери Евгений Пе-тров, Александр Салчак. Чыл-дың дөрө өңүдөн чакса Ынак Чарашынаг чечтө — кара-хаак чечтө.

Сергей Ондар — Улу чыл-дың. Деңизер сыйдыстыг Хундүлдө, мөгөөр ар кижизи — композиция болган ыраа-жы Мерең-Херел Монгуш, Эңе чарашынар кыс ки-жизи — кадайы, Хунашта-оол Ооржак биле мөгө Аяк Монгушту магадлар. Ынак ыраа-жызы Луцано Паваротти, Ынак артисти Вячеслава Тихонов, Борис Балы-Сагаан, Ынак өңү — күс, Чарашы-нар чечтө — роза.

Чүгө сценадан көөр артистериниң дугайында кым-даа хонуп билди алы-са болбай. Бистиң номчу-чудларымың өмүзөңдөңдө күш айтыры саларын чөп-шээр көрүр.

— Чер-чуртуңар, ада-өг-бөнер каймың ирги? Б. Монгуш: — Суг-Хөлдүн Алдан-Маадым ада-өгбөм чур-ту ол. Ана толуттүңген мен. Ада-неминиң оң акы-тодунчу ортуну мен. Угабарым, дү-ч-чуртуңар.

С. Ондар: — Мун чарашынар кыс кижилери — кадайы, авазы. Тыва хөө-мейжилерден Геннадий Ту-матты магадлаар, а тыва ме-гелдерден хундүлээр кижизи Маайыр Монгуш, Ынак ыраа-жызы Владимир Высоцкий, Ынак артистери Евгений Пе-тров, Александр Салчак. Чыл-дың дөрө өңүдөн чакса Ынак Чарашынаг чечтө — кара-хаак чечтө.

Аныктарың «Күзөл» театрының 10 чыл оюнга

БОТТАНГАН КҮЗЕЛ

Москваның Шукин аттыг училищениң доозукчулары он чыл бурунгаар бо театры үндүрүлгө турсунар. Оң баштайгы режиссеру Алексей Ооржак (амгы үеде В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру). «Эш-өөрүмнүң кайгамчык талантының чедир ажилаттымай турары-биле ынчан аңгы театры турсунамыс ол. Чангыс курчурларынның аразында солун өвүрхөвлөдүр чонга чедирин шыдаар кижилер бай болгаш чаа, солун шилерни көрүкчүлөргө бараалгады болурун билгеш, аныктар театры аждар бодал тывылган чүвө»-деп, ол сактып чугаалаар.

— Васильев Бора-Ховевичиниң «Хомулда» деп чечен чугаа-зы бар. Ону авторунд чөпшээр-рели-биле немес, таарышты-рып тургаш, сценаже үлдүр-ген мен. Ужуруп билр кижик оңу коор болза, ужуруп бил-ги дөг-ле...

— Сергей, сөң дугайында шуут тоолаңу чугаалар бар-дыр ийиң... С. Ондар: — Кандыг? — «Ыглаар туруг» деп шийде Сергей (Адыгки) до-дунуң таңыны биле кады кол рольлары ойнап турар... «Балгашынның кезээлери» кады ырлан турар кыс Сергей-ниң таңыны ол-дур... дээр-ле аан.

С. Ондар: — Аа, ийе (ка-тарар). Чойгалмаа Кара-Сал-биле Римма Сарыг-Хуурак ка-йызы-даа тевисиниң эштерин-дир, кайызы-даа өгдүр-баш-тыг. Кайызы-даа ашаа-биле танаш, өңүк-тада мен. Мөөн оом ишти база билдир, таңыңар улус.

— Москваңе калчач өөренип бергениңиң соңургадың көрүрөң. Б. Монгуш: — Ол-дур ийиң харын, чалаатта өөренип алыр дээр маапа кээримге, өң-өөрүм мениң «Шии арти-стиниң өөрдир улус шилиң, Москвадан башкылар келген-дир, шенеп кирип көрөм» деп туруп бөөрге, дунаадым. Ко-жамайың-лаа турдум-на, Кыр-ловтун басызын-даа чугаала-п турдум. Түңөшүңде мени ху-лээп алган болган. Шүңгичи болур аас-кежиңтиг болганым ол. Чогум чалаачы болур кү-зөлдүм-бөдүңүңде база челип алган мен. Бир кезек авто-бус-даа муңуп турдум, ыччал-да-даа чүрек театрже тырт-каш турар боор чорду.

С. Ондар: — В. Көк-оол аттыг театр Гнесинер ат-тыг училищениң балыкчалары-га экоман шылдакта туткан мен. Ырлан, шүдүктөп, ач-мөң-даа өттүңү турдум. Төө-гү биле орус дылда база шы-дагга дунаадым. Кирип алган өөренип турдум. 1 дугаар күрс соңда, шеригже алгаш барган. Украинаның Запоро-жяге артиллерия кезэңиге эртриндим. Оон кээримге эш-терим доозуп үнө берген, ыч-чалгаш орус бөлүк-биле доос-тум. Сурагдыг ыраажы Фи-липп Кириков, романстар дээр ашкан өскө-лаа чангыс кур-чурларымны кино, телевиди-индең бо-ла коор-дур мен.

— Борис, сен «Между не-бом и землей» деп дыка ча-рык ырлардыг кинога ойнааң ийиң сен бе? Б. Монгуш: — Ийе. «Ме-дөда фильмиң» «Кады өөренип турганыны оолдур азын В. Харченко деп режиссер ча-дың алганга даштаңың че-дир келгенде телеграмма салыңан болган. Москвага келеш, 3-4 хире оолдар-биле кады шенделде тырттырыл-гыңа кириштиң. Оларның аразында мени шилеп ал-ган. Кишиңе биле Москва аразына чоруп турган өөр-өмүшпап, бир чыа шийиде тырттырым доостум.

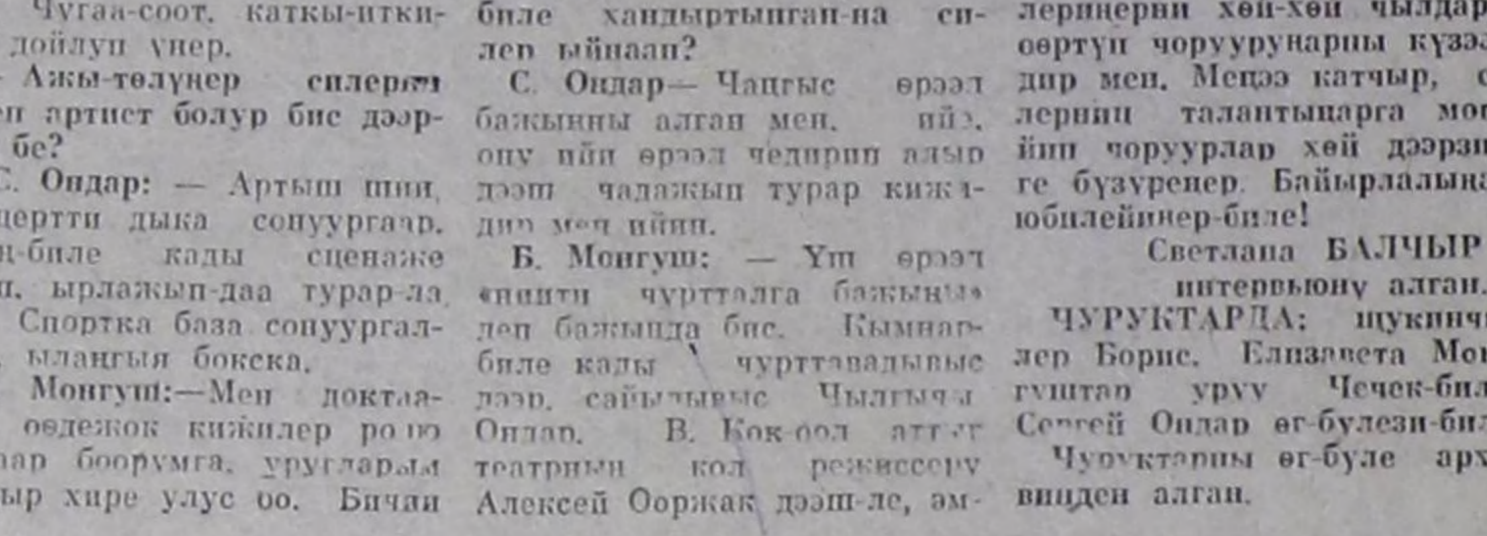
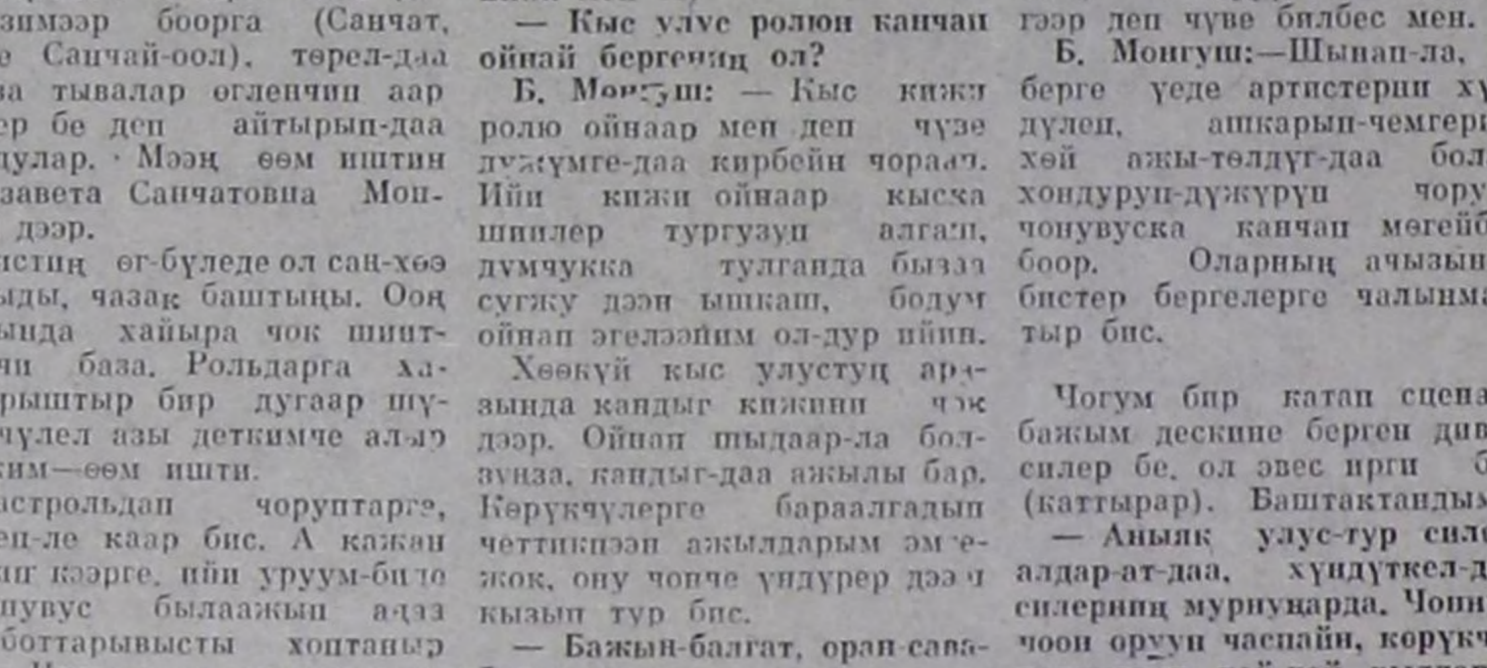
— Сергей, сөң аймаанда ырааар улауңу бар бе? Ыр-лаардан аңыда болуп аалга чогоаңның турар анаарна-ла болгай сен ала? С. Ондар: — Авам билдир көрүмөң-ле ырааар кижик. Кирган-аамың база ырлаар боор мен. Оларниң дээр-лөөң болган.

Аалга-лаа чогоаңның чо-раан кижик мен, артын чыал-дын Антон Урбанович «Ыглааң сен бе?» деп шүдүкүң коруп каан мен, сагып-сеткилимге дыка дөгөн. Аялга ала-чай-гаар тыптың көөр чорам. А. Шювца дилеп турган, оом илгитине турсаадың «Нор-жак» деп шүдүкүң бижиткен, аялганың бөдүм бижиңди. Эрткен чыын Токуга эртеп-кыры мөөрийинге кириң дээр болдуңуң сөзүңге ийи өңү бижиңди. «Күр-Чур сурум», «Хай корупуң келерим» деп. Бо ырлар-биле ала бирги чер-ниң эзелетим ол.

— Норжай-биле баштай-ла деп, өлгөргө ийи тарай байшканнар. Турмыккай эр манган ак өңгө нзырар ыттарыга чазарларын кат чазып, пат-ла боорда өңгө кирип кээрге, өңгү эзелери бундаа дивес, аска аяк өрп-дээ дээрттес, харам хажгайы-ла илден утас болган.

Манган ак мангалыг өңгү эзелери шуту-ла ында-мында шулгаган улук чыгылып алганнар. Ам канчаар боор, хөртээри эр «ыткай кижик ыдыл каар» дээр ышкан, чыгышкын адааңга дымдангаш чыдын алган. Эр-даа аштан, суксап, эзеп-хөргөп, даң адып кедирин четтирмейн маанан,

Шытап чыда хонган. Бөдүүн, бора-бодун өңгө хонган чөпшүл эр мага хандыр хундуледи, чыдыг, чым-чак шуглак-декекке удуң, чырган хонган. Бора бодун өңгү эзелери ирей-кадай тергип биче сеткилдиг, бар-чок алы-чемин чөпшүл эрге салып, ишти-хөңгү чугааламын, холоч-ла болганнар.

эштерин тапшытырып каан бе? С. Ондар: — Чок. Бөдүм эскерип каан мен. Ынак В. Көк-оол аттыг театрга диско-котка үзөңдө. Норжай уни-верситеттиң студентиңи турган. Ону дооскаш, дээди эр-темиңг зоотехник болган. Хоорайга ол мергезили-биле ажилдаттымас-тыр, ыччал-гаш өскө ажалды. Бөдү Өвүр-нүң Саглы чурттуг. Ада-неан ам-даа ылда. Оолдуг бис. Артын дээр, 2-класста өөренип тур.

— Борис, сен оң шитине роль чогоаңды берген сен бе? Сергей калчач Норжайга ту-раскааңың ыры бижип каал-дыр. Б. Монгуш: — Артист ки-жиге роль чок орапы дыка берге. Оон кижик аарың, кадымы баксырап, нервиң баксырап-даа болур. Мөөн оом ишти В. Көк-оол аттыг театрга элээн рольдарың ойнааң, чо-гум куругулаван кижик. «Нур-талга» аңкөдө деп ажал-ымны чангыс курчурчусу Ва-лентина Чинг-оолова Нам-дал-оол-биле сценаже үлдүр-дүм. Ол эживис ам бистиң аравыста чок, бурганай бер-ген. Өөм ишти дуздалышап болза, бис ийи оңу сценаже үндүрүп-даа шыдаас турган бис. Режиссеруус-биле дөмей биш, мангал-сүмөсүн бөшп хөп-деңгитиңиң келдирип тур-ган кижик. Анаа роль чогоа-ңды күзөп, бодал бар, бодал-ыры каганың дөрт чугаалап шыдаастап тур мен.

— Оң ишти база шүңгичи ийиң бе? Б. Монгуш: — Ийе. Чоон-Хемичтин Шими чурттуг. Чынаң хой тургускан, то-маалың кижик. Шүкниң уни-чищениң өөренип тургаш, балыкчалыгы бисти өлгөңдөр дээр деп билди кааным, шууг калган калган. Фанатизм-ды, ачаларыны аттары база ле-пейнээр боорга (Санчат, мейл Саңгай-оол), төрө-лаа болза тывалар оңгыңниң аар силер бе деп айтырын-даа турдулар. Мөөң өөм ишти Елизавета Санчаговна Мон-гуш дээр.

Бистиң өг-бүдөүл ол сав-хөө сайдык, чазак баштыңы. Оңг кадында хайыра чок шит-кекчи база. Ролларга ха-маарыштыр бир дугаар шү-дүмүчүлде азы дөтөмчө азы кижик-өөм ишти.

Гастрольдан чорунтарга, түрө-ле каар бис. А калган чөдүш каары, ийи уруум-биле мурунуусу былааның ады бот-боттарымыңа хоптаңар бис. Чугаа-соот, каткы-нжид-даа дөйтүң үнер.

— Аяк-тозуңер силерга дээр артист болур бис дээр-ди бе? С. Ондар: — Артын шии, концерттик дыка соңургаар. Мөөң-биле кады сценаже үндүп, имбальды даа турар-ла бис. Словтика база соңурга-дыг, кылыңгы бөксө. Б. Монгуш: — Мен лекция-ла өөлдөң кижилер ролга ойнаар боорумга, уруулаңы-ңдыр хире улус бо. Бичил уруум бистиң-биле Москва, тевек.

— Талантыңың кижилерниң сымды аарыңа азын, бажы дескинниң чоруу баар бе-да таарыштылар бол-гай. Силер калчач тур силер? С. Ондар: — Хундүлээлде чоңуусуңа — көрүкчүлөрүңе мөгөйиң чорур кижик-дир мен, кочуңураар, билдир-гээл деп чүвө билес мен.

Б. Монгуш: — Шынал-ла, бо берге үеде артистери хүн-дүлөү, атшарып-чөмөрүн, хөй ажи-тодлуд-даа болза, хондурду-дукчурун чорур уруувоуска калчач мөгөйе бе боор. Оларның ачыында бистер бергелере чалымса-ттып бис.

Чогум бир катап сценаж бажым дескени берген дивес бериле бо, эвес ирги бе? (каггарар). Баштагандым. — Анык утуп силер, адалар-даа, хүндүткел-даа етириңиз мурунлар. Чоңичи чоон орун чашай, көрүкчүл-деринери хөй-хөй чылдарда бистер чорурмунар күзө-лдүр мен. Мөөң катыр, е-селерин талантыңарга мөгө-йиң чорурлар хөй дээрине-ге бузурепер Байырлаалар, юбилейлер-биле!

Светлана БАЛЧИП интервюлу алган. ЧУРУКТАРА: шүңгичи-лер Борис, Елизавета Мон-гуштар уруу Чөкөч-биле; Сергей Ондар өг-бүдөүл-биле. Чүтүктөгү өг-бүлө архи-визден алган.

«ШЫН» — ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРГЕ

Понедельник

Март 16
РТТ канал
15.20 «Ныскал пантера», т/с.

Вторник

Март 17
РТТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.

Среда

Март 18
РТТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.

Четверг

Март 19
РТТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.

Пятница

Март 20
РТТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.

Суббота

Март 21
РТТ канал
8.00 «Аас-кежиктиг» Шортландия» комедиасы, уран-чечен фильм.

Воскресенье

Март 22
РТТ канал
8.00 Петербург полициясынын ишканалары, уран-чечен фильм.

16.40 «Робин Гудтун чаа ужуралдары», т/с.
17.10 Он алды харга чедир...
17.30 Делегейни дескиндир.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.

13.00 «Мушкетерлар чээрби чыл эргенде», уран-чечен фильм. 1-ги сериясы.
14.10 «Бистер».
15.00 МЕДЭЭЛЕР.

14.20 Каткы-хөг панорама-зы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.55 «Ныскал пантера», т/с.

14.20 Каткы-хөг панорама-зы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.55 «Ныскал пантера», т/с.

12.15 «Нады».
13.00 «Мушкетерлар чээрби чыл эргенде», уран-чечен фильм. 2-ги сериясы.

11.05 Каламбур.
11.40 Смак.
12.00 Третьяковска дедир эгиткени.

10.30 Догерези бажында бала.
11.10 Эртеги сылдыс.
12.00 Шер-лар саягы.

Байыр чедириникини
ПРЭП «Иштыгы» № 4, 5 слесарь-сантехниктерини бригадаларын профессионалдыг байырлары таварыштыр байыр чедирбашаа, бжык калдыкында, узун назыны, чедириникини база өг-бүленерге аас-кежикти кувадылс.

КАА-Хөм кожувунун Кара-Булак араг анык-агышчыч ТАМАЗЫ ЧИТКЕНДИ барымдаалаа, оңу күш чок деп сашар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чааза боллаш «ШЫН» солун редакциязынын коллективни.
Кол редакторун хулаагазын күрүсүн турар Виктор КАРА-САЛ.

18.40 МЕДЭЭЛЕР.
18.50 «Сонгулалар-98».
19.15 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.40 Коллаж.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.40 Ваптайгы көрүштөн ынакшылы.
«ТЫВА» канал
18.15 Кинозал мурнуца болган соонда.

18.05 Кижи болгаш хоойлу.
18.25 МЕДЭЭЛЕР.
18.35 «Сонгулалар-98».
19.00 «Галерея», А. А. Алды-оол.

16.00 Мультифильм.
16.10 «Космодром», т/с.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.

12.15 «Нады».
13.00 «Мушкетерлар чээрби чыл эргенде», уран-чечен фильм. 2-ги сериясы.

17.45 Агаар.
17.55 «Спут-4», т/с.
18.45 Вахтанг Кикабидзе.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.

10.30 Догерези бажында бала.
11.10 Эртеги сылдыс.
12.00 Шер-лар саягы.

Байыр чедириникини
ПРЭП «Иштыгы» № 4, 5 слесарь-сантехниктерини бригадаларын профессионалдыг байырлары таварыштыр байыр чедирбашаа, бжык калдыкында, узун назыны, чедириникини база өг-бүленерге аас-кежикти кувадылс.

КАА-Хөм кожувунун Кара-Булак араг анык-агышчыч ТАМАЗЫ ЧИТКЕНДИ барымдаалаа, оңу күш чок деп сашар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чааза боллаш «ШЫН» солун редакциязынын коллективни.
Кол редакторун хулаагазын күрүсүн турар Виктор КАРА-САЛ.

КОНКУРСУГ ажилдар
Аныктар херектерини талаам-биле күрүсө компетел Аныктар программаларынын фондузунуң доргазынын албан-дужаалыга

Аныктар херектерини талаам-биле күрүсө компетел Аныктар программаларынын фондузунуң доргазынын албан-дужаалыга

Аныктар херектерини талаам-биле күрүсө компетел Аныктар программаларынын фондузунуң доргазынын албан-дужаалыга